

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Nazım Hikmet'in Biyografisine Katkılar (1950-1955)¹

Contributions to Nazım Hikmet's Biography (1950-1955)

Ufuk ERDEM^{a*} Nilüfer AKA ERDEM^b

^a Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7654-0896

^b Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7379-3468

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Ekim 2022

Kabul tarihi: 13 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

Nazım Hikmet,

Biyografi,

Kaçış,

Yurt dışı,

Takip

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 27, 2022

Accepted: December 13, 2022

Keywords:

Nazım Hikmet,

Biography,

Escape,

Abroad,

Follow

ÖZ

Modern Türk şiirinin önemli şairlerinden Nazım Hikmet siyasi, sanatsal ve özel yaşamıyla son yüzyılın en dikkat çeken şahsiyetlerindedir. Siyasi fikirleri nedeniyle çalkantılı bir yaşam süren Nazım Hikmet, uzun yıllar hapis yatmış, af kanunuyla serbest kaldıktan kısa bir süre sonra da can güvenliği endişesiyle yurt dışına kaçmıştır. Bu kaçışı vatandaşlıktan çıkarılmasıyla cezalandırılmış ve bir daha da Türkiye'ye dönmemiştir. Dolayısıyla yazarın eserleri uzun yıllar Türkiye'de yasaklanmıştır. Bununla birlikte hem yaşantısıyla hem de edebî yönüyle pek çok kişiyi etkilemiştir. Ölümünden kısa bir süre sonra eserleri üzerindeki yasakların kalkmasıyla yazarın eserlerine ilişkin pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak özellikle biyografisini ele alan çalışmalarda Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivinde yer alan kayıtların – belgeler hakkında gizlilik kararı bulunduğundan – kullanılması mümkün olmamıştır. 2021 yılı itibarıyla Nazım Hikmet hakkındaki belgelerde bulunan gizlilik kararının kaldırılması yeni bilgilere erişilme olanağı sunmuştur. Böylelikle yurt dışına kaçması ve yurt dışında kurmuş olduğu ilişkilere dair dış temsilciliklerden Dışişleri Bakanlığına gönderilen kayıtlar ortaya çıkmıştır. Bu vesileyle bu çalışmada Nazım Hikmet'in biyografisine dair hem daha önce az bilinen noktalar genişletilmiş hem de bilinmeyen bazı noktalar ortaya çıkarılmıştır.

ABSTRACT

Nazım Hikmet, one of the important poets of modern Turkish poetry, is one of the most remarkable figures of the last century with her political, artistic and private life. Nazım Hikmet, who led a turbulent life due to his political ideas, spent many years in prison and fled abroad shortly after he was released by the amnesty law due to the fear of his life. This escape was punished by being stripped of his citizenship and he could not return to Turkey again. Therefore, the works of the author have been banned in Turkey for many years. However, he influenced many people both with his life and with his literary aspect. With the lifting of the bans on his works shortly after his death, many researches were made on the works of the author. However, it was not possible to use the records in the Turkish Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs, especially in studies dealing with his biography, since there was a confidentiality decision about the documents. As of 2021, the removal of the confidentiality decision in the documents about Nazım Hikmet has made it possible to access new information. On this occasion, in this study, both previously little-known points about Nazım Hikmet's biography were expanded and some unknown points were revealed.

¹ Bu makale Türk Diplomatik Arşivinde yer alan bilgiler ışığında Nazım Hikmet'in biyografisini geliştirmek için hazırlanmaya başlanan kitap çalışmasının ön tanıtımıdır.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ufuk.erdem@hbv.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Nazım Hikmet, one of the important representatives of contemporary Turkish poetry, was born in 1902. Nazım's grandfather, Mehmet Nazım Pasha, is a person who served as governor in different regions of the Ottoman Empire. His father, Hikmet Bey, was the Press Manager during the Union and Progress government. His mother, Celile Hanım, is a painter. Nazım studied at Galatasaray High School, Nişantaşı High School and Naval School. He served as an officer on the Hamidiye Cruiser for two years. However, he had to leave the military due to health problems. He went to Ankara with a group of friends to join the National Struggle. He worked as a teacher in Bolu for a short time upon the assignment of the Ankara Government. Nazım, who started to be interested in the Soviet Revolution in these years, went to Batumi and became a member of the Communist Party of Turkey. Then he went to Moscow in August 1921. Nazım Hikmet took courses in political science, sociology and art history at the Communist University of Eastern Workers (KUTV) in Moscow. Nazım attended different meetings during his Moscow days and met poets who would influence his world of thought. In this way, he finds the opportunity to see new trends in poetry closely. He returned to Turkey in 1924. He publishes poems and articles in *Aydınlık Magazine* in Turkey. However, the journal, which was the publication organ of the Socialist Workers Party of Turkey, was closed. Nazım, who is followed, flees to Izmir and hides. He escaped arrest by fleeing to the Soviet Union again in 1925. Here he was mainly interested in literature. He wanted to return to Turkey by taking advantage of a law enacted in 1928. However, when he crossed the border, he was arrested in Hopa. He was released shortly after. His new poems and articles were published in the magazine *Resimli Ay*. However, he was arrested again in 1933 on the grounds that he made communist propaganda in his writings. With the amnesty law enacted in the 10th year of the Republic, the poet gained his freedom.

In 1938, he was sentenced to a total of thirty-five years in prison for the crimes of contacting military students and inciting military personnel to revolt against their superiors and to incite military rebellion. He spent more than twelve years in Istanbul, Ankara, Çankırı and Bursa Prisons. Intense efforts were made in the country and abroad, especially in the years 1949-1950, to get him out of prison. Local and foreign intellectuals, writers, democratic organizations, politicians and foreign writers' associations participated in this campaign. Many committees were established abroad to save the poet Nazım, protests were organized and publications were made about him. Protests were held in the USA, England, France, Switzerland, Poland, Romania, Czechoslovakia, Bulgaria, Yugoslavia, India, Iraq, Hungary, Lebanon, Egypt and Syria. Many well-known intellectuals and writers such as Simone de Beauvoir, Jacques Prévert, Raymond Queneau, Albert Camus, Oskar Daviço, Jean Paul Sartre also participated in these protests. These campaigns reached their peak in 1950 in Turkey. However, despairing that justice would be done and he would be released, Nazım went on a hunger strike that lasted for 18 days despite his poor health. On May 15, 1950, protest telegrams were sent from some countries to the Turkish government. Articles about the hunger strike were published in many newspapers, famous poets wrote poems. Names such as Orhan Veli, Oktay Rıfat and Melih Cevdet started a three-day hunger strike in support of Nazım. Despite being old, Nazım's mother, Celile Hanım, gathered signatures to save her son with a cane and a banner on the Golden Horn Bridge.

Turkish intellectuals, writers and artists supported the campaigns for the release of Nazım Hikmet. They asked the parliament for a new amnesty law. As a result of these efforts, with the General Amnesty Law enacted in 1950, Nazım Hikmet's detention ended and he was released. However, Nazım feared that he would be killed and fled abroad. With the decision of the Council of Ministers dated 25 July 1951, he was stripped of his Turkish citizenship on the grounds that he made a statement against his hometown in Moscow, made propaganda against the Turkish administration and engaged in activities.

He tried to follow Nazım Hikmet's activities abroad through the representatives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. However, since there is a confidentiality decision in the correspondence regarding the follow-up, it has not been possible to use these documents in any study until today. The most striking of these documents is the record that the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey prepared a fifteen-page text on Nazım Hikmet and sent to all foreign representatives. In this information text, it is emphasized that the issue of Nazım Hikmet was abused due to the political orientation of the period and some international interests, the criticisms reached the level of attacking Turkey's sovereign rights, and Turkey's silence on the issue was misinterpreted by some circles. In other words, for the first time, the State tried to answer the accusations against Nazım Hikmet with evidence. The records of Nazım Hikmet in the Turkish Diplomatic Archive expire in 1955. After this date, no document about Nazım Hikmet has been found. It should be taken into account that the continuation of the classification studies in the Turkish Diplomatic Archive, the fact that there are still confidentiality orders in some documents, and the fact that the state stopped following Nazım Hikmet when he became a Polish citizen in 1955, had an impact on the fact that no document records were found.

The main material of the research was the documents obtained from the Turkish Diplomatic Archive of the Presidency of the Republic of Turkey. In addition, some newspapers and studies were also used. All obtained materials were classified and synthesized. The subject was handled chronologically. It has been tried to make the research more understandable with some explanatory notes.

As a result, some little-known information about Nazım Hikmet's life was expanded and some unknown information emerged.

Giriş

Nazım Hikmet aksiyoner fitratı ve yaşam şartlarının verdiği zorluklar dolayısıyla düzenli/sakin bir hayat yaşayamamıştır. İdeolojik yönelimi şairin siyasi, sanatsal ve özel yaşamının gidişatını da belirlemiştir. Dolayısıyla eğitim hayatı, politik fikirleri ve özel yaşamı hakkında birçok açıdan farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda araştırmacılar bazen nesnel üslubu koruyabilmişken bazen de ideolojik yönelimleri dolayısıyla öznel biçimde olayları/durumları yorumlamış, aktarmışlardır. Bahriye Mektebinden ayrılışı, Harp Okulu ve donanma davası, yurtdışına kaçışı, vatandaşlıktan çıkarılışı ve yurt dışındaki durumuna kadar yaşadıkları konusunda yazılanların çoğunlukla çift taraflı aktarılmasında dönemdeki ideolojik farklılıkların etkisi söz konusudur. Nazım Hikmet'in başına gelenlerin böylesi zıt görüşlerle yorumlanması, sebep netice ilişkilerindeki tutarsızlık vatandaşlıktan çıkarıldıktan sonra da devam edecektir. Pasaportsuz olarak İstanbul'dan Romanya'ya oradan da Moskova'ya kaçan Nazım Hikmet, Doğu Bloku ülkeleriyle münasebeti ve bu noktada gerçekleştirmiş olduğu eylemlerin/söylemlerin Türkiye'nin uluslararası itibarını zedeliyor olması gerekçesiyle 25 Temmuz 1951'de vatandaşlıktan çıkarılmıştır. 5 Ocak 2009 tarihinde karar iptal edilmiştir ve Nazım Hikmet'in vatandaşlık hakkı iade edilmiştir. Nazım Hikmet "hep 'devlet karşısında', 'devlete göre', 'devlete oranla' bir kişi, bir şair, bir vatandaş olmuştur" (Daşdelen, 2007: 40). Dolayısıyla Nazım Hikmet'in durumu dönemin siyasi yönelimleri ve uluslararası çıkar bağlamında devletin de tavır belirlemesini gerektirmiştir. Bu çalışmada yer alan belgelerde ise Nazım Hikmet meselesini çıkarları için kullananlara karşı devletin bu süreçte ne yaptığına ve nasıl bir tavır belirlediğine ilişkin durum izahatı yer almaktadır.

Soğuk Savaş, Türkiye ve Nazım Hikmet

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan soğuk savaş döneminde dünya, ABD ve Sovyetler Birliği'nin önderliğinde iki kutuplu bir yapıya bürünmüştür. Böylelikle uluslararası askeri ve siyasi gerginlik/rekabet ortamı ortaya çıkmıştır. Taraflar birbirlerine üstünlük sağlamak için bir taraftan silahlanırken diğer taraftan da tüm güçlerini kullanarak kendi etki alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu mücadele 1950 yılında Sovyet destekli Kuzey Kore ile ABD destekli Güney Kore'yi karşı karşıya getirerek soğuk savaşın ilk sıcak çatışmasının yaşanmasına neden olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet tehdidi dolayısıyla politikasını ABD'nin başı çektiği Batı Bloku'na göre şekillendiren Türkiye'de ise iç siyaset noktasında önemli değişiklikler yaşanmıştır. 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerle 27 yıllık CHP iktidarı son bulmuş, Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Demokrat Parti iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Kore Savaşı'na katılmak üzere bölgeye asker gönderme kararı almıştır (Cumhuriyet, 26 Temmuz 1950). Böylelikle Türkiye sınırlarının dışına ilk defa asker gönderme kararı almış ve ABD'den sonra savaşa asker gönderen ilk ülke olmuştur.

Soğuk savaş kendisini daha çok siyasi ve askeri sahalarda gösterse de kültürel alanda da mücadeleler yaşanmıştır. Soğuk savaşın kültürel silahları dergiler, kitaplar, konferanslar, seminerler, sanat sergileri, konserler ve ödüller olmuştur (Saunders, 2000: 2). Milli kültürel değerlerin öne çıktığı resmi ve gayri resmi etkinlikler üstünlük mücadelesinin verildiği alanlara dönüşmüştür. Kültürel etkinliklerin başarısı ise yapılan etkinliğe karşı duyulan ilgiyle ölçülmüştür. Taraflar buradaki başarılarını bilim ve teknoloji alanındaki başarılarına eş değer olarak görmüşlerdir (İlkan, 2009: 101).

Sanatsal faaliyetlerin iktidar odakları tarafından birer aygıt olarak kullanılabileceğini ifade eden Althusser'in görüşleri perspektifinde düşünüldüğünde her ülkede merkezi siyasi iktidarlar sanatın kitleleri etkileme gücünden istifade ederler. Her ne kadar sanatın özünde bulunan özerk oluşa ters bir durum gibi kabul edilse de çağlar boyu sanat-iktidar ilişkileri çok yönlü olarak var olagelmıştır. Ülkelerarası ilişkilerin yönetilmesi bağlamında da sanatsal

faaliyetler ve sanatkârlar çıkar odakları veya güç odaklarının başvurduğu “ideolojik aygıt” (Althusser, 2011: 51) konumundadırlar. Bu bağlamda Nazım Hikmet’in ideolojik görüşleri ve yurtdışına kaçış meselesi hem ülke içinde hem de ülke dışında çeşitli güç odakları tarafından kendi çıkarlarına yönelik yorumlanmıştır. Kültürel anlamdaki çekişme zaman zaman bir tarafın diğer tarafı ifade özgürlüğüne karışmakla ya da sanatçıları baskı altına almakla itham ettiği antidemokratik rejim suçlamalarına da yol açmıştır. Türkiye de bu durumun bir örneği/yansıması olarak dönem dönem şair Nazım Hikmet üzerinden sıkıştırılmaya çalışılarak demokratik olmadığına yönelik suçlamalara/eleştirilere maruz kalmıştır. Türkiye kendisine yöneltilen bu suçlamalara karşı 1951 yılına kadar sessizliğini korumuştur. Ancak bu tarihten sonra sessizliğini bozmuş ve resmi olarak açıklama yapma gereği hissetmiştir.

Türkiye Dışişleri Bakanlığının Dış Temsilciliklerine Gönderdiği Nazım Hikmet Bilgilendirmesi

Dışişleri Bakanlığı, tüm elçiliklere, Marsilya, Kıbrıs ve Rodos konsolosluklarına Kominform² Devletleri ve başka ülkelerde tartışılmakta olan “Nazım Hikmet Meselesi” hakkında bir tamim göndermiştir.³ Bu tamimin üst yazısında öncelikle neden böyle bir adım atıldığı, siyaseten neden değişikliğe gidildiği açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre bu tarihe kadar meselenin tek elden idare edilen hummalı bir faaliyet olduğunun bilinmesine rağmen mahiyet ve propaganda tarzıyla Türkiye’nin egemenlik haklarıyla ilgili bulunduğu tercihen bir tekzip yayımlanmasına lüzum görülmemiştir. Ancak iki olay devletin politikasını değiştirmesine neden olmuştu. Bunlardan birincisi *Association Internationale des Juristes Democrates* (AIJD) adıyla Paris’te faaliyet gösteren komünist eğilimli bir cemiyetin meseleyi *Birleşmiş Milletler* (BM) Ekonomik ve Sosyal Konseyine taşımak istemesiydi. İkincisi ise devletin sessizliğinin kötü niyetli kimseler tarafından yanlış olarak yorumlanmasıydı.

Nazım Hikmet hakkında dış temsilciliklere gönderilen tamimin talep eden tüm makamlar ve iyi niyetli kişilerle paylaşılabilmesi ifade edilmiştir. Ayrıca tamim mesele Birleşmiş Milletlere intikal ederse Türkiye’nin BM Daimi Delegatesini de bilgilendirme amacıyla kaleme alınmıştır. Konuya dair *Türkiye Aleyhine Yapılan Propagandanın Özeti, Gerçekler, Nazım Hikmet’in Mahkûmiyetinin Hukuki Temelleri, Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin İddialarına Cevap, Nazım Hikmet Meselesinin İç Yüzü, Sonuç* gibi çeşitli başlıklara ayrılan on beş sayfalık tamimde yer alan bilgiler kısaca şöyledir:

Türkiye Aleyhine Yapılan Propagandanın Özeti

Nazım Hikmet ismindeki Türk şairi, mütefekkir ve demokratik ilkeler için çalışan bir idealisttir. Türkiye Hükümeti, dar düşünceleriyle antidemokratik maksatları için tehlikeli kabul ettiği bu adamı, tamamen kanunsuz olarak ve adalet prensiplerine uymayan bir şekilde mahkeme ederek 28 yıl hapse mahkûm etmiştir. 12 yıldır hapiste bulunan şairin sıhhati bozulmuş olup ölüm tehlikesine maruzdur. İnsaniyet ve adalet için bu demokrasi kurbanının⁴ derhal serbest bırakılmasını temin etmek gerekmektedir. BM’nin İktisadî ve İctimaî Konseyinin

² Kominform (Cominform): Komünist ve İşçi Partileri Bilgi Bürosunun (Komünist Enformasyon Bürosu) kısa adı olup Sovyetler Birliği’nin himayesinde Truman Doktrini ve Marshall Planına karşı Eylül 1947 yılında kurulmuştur. Esas olarak Komünist dayanışmayı teşvik için propaganda yapmayı amaçlayan Kominform; Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Romanya, Yugoslavya, Fransa ve İtalya’daki komünist partilerinden oluşmaktaydı. Uluslararası misyonundan ziyade Sovyet politikasının aracı olarak hizmet eden Kominform 17 Nisan 1956 tarihinde dağılmıştır, bkz. <https://www.britannica.com/topic/Cominform> (erişim tarihi: 10.12.2021).

³ Bu tamimin ilk sayfası için bkz. Ek 1.

⁴ Metinde martyre ifadesi kullanılmıştır.

istişare organlarından biri olan AIJD'nin hukukî bir eda taşıyan ithamname ile meseleyi BM'ye intikal ettirme düşüncesi, işin iç yüzünü bilmeyenleri yukarıda ifade edilen özete inandırmak tehlikesini doğurmuştur.

Gerçekler

Nazım Hikmet meselesini ortaya atanlar, bunu insan hakları ve adaletin tecellisi için değil tamamen siyasi bir gayeye hizmet etmek için yapmaktadırlar. Amaçları Türkiye'de keyfi ve antidemokratik bir idarenin hüküm sürdüğüne dünyayı inandırmaktır. Aynı zamanda Türkiye'nin bağlı olduğu demokratik camiyayı zor duruma düşürerek adaleti, siyasi ve emperyalist maksatlarla kullanan bazı devletlerin demokratik devletler camiasınca yapılacak eleştirilerine karşılık vermektir. Bu nedenlerle Nazım Hikmet'in nasıl ve ne şekilde hapse mahkûm edildiği hususunda bilgi verilmesi ve AIJD'nin iddialarının neden yersiz ve esassız olduğunun ispatı gerekli görülmüştür.

Nazım Hikmet'in Mahkûmiyetinin Hukuki Temelleri

A- Nazım Hikmet, Harp Okulu öğrencilerini askeri isyana tahrik ve teşvik etmek suçundan dolayı Harp Okulu Askeri Mahkemesince 29 Mart 1938 tarihinde Askerî Ceza Kanunu'nun 94. maddesine göre 15 yıl ağır hapse mahkûm olmuştur. Bu mahkûmiyeti dolayısıyla Türk Ceza Kanunu'nun 31. ve 33. maddeleri hükmü gereğince ömür boyu kamu hizmetlerinde yer alamaması ve ceza müddeti boyunca yasal kısıtlılık halinde bulundurulmasına karar verilmiştir. Bu hüküm Askerî Yargıtay'ın 28 Mayıs 1938 tarih ve 613/554 sayılı ilamı ile tasdik edilerek kesinleşmiştir.

B- 1934 yılında donanmadaki erbaşlar arasında isyan çıkarmak suçunu işlediği tespit edilerek Donanma Komutanlığı Askerî Mahkemesince askeri isyana tahrik suçundan Askerî Ceza Kanunu'nun 94. Maddesine istinaden 29 Ağustos 1938 tarihinde ve üst sınırdan 20 yıl ağır hapse mahkûm olmuştur. Bu cezası önceden Harp Okulu Askerî Mahkemesince verilen yukarıda ifade edilen ceza ile birleştirilerek 28 yıl 4 ay müddetle ağır hapsine karar verilmiştir. Kanunen ömür boyu kamu hizmetlerinde yer alamama ve ceza müddeti sırasında vesayet (hacir) altında bulundurulması Askerî Yargıtayın 29 Aralık 1938 tarih ve 1549/1345 sayılı ilâmı ile kesinleşmiştir.

C- Askerî Ceza Kanunu'nun 148. maddesinin değiştirilmesi üzerine Nazım Hikmet'in fiilinin yeni tâdil şekline uyduğundan ve bu itibarla hükmün hatalı bulunduğu bahisle savunma avukatı tarafından yapılan müracaat Mahkeme ve Yargıtay tarafından incelenerek reddedilmiştir.

D- Gazete, kitap ve mecmua aracılığıyla ve 1881 sayılı Matbuat Kanuna aykırı hareket suretiyle işlenmiş suçların affına dair 4943 sayılı kanununun kabulü üzerine Nazım Hikmet'in ikinci mahkûmiyetinde suç ortakları olan Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Fatma Nudiye af kapsamında olduklarını iddia etmişlerdir. Yapılan incelemeler neticesinde bu talepler reddedilmiş olup Askeri Yargıtayın 3 Aralık 1946 tarih ve 3381/4536 sayılı ilâmı ile karar kesinleşmiştir. Böylelikle aynı durumda bulunan Nazım Hikmet'in de adı geçen aftan istifade etmesine kanunen imkân kalmamıştır.

E- Nazım Hikmet, 1947 yılında yine basın suçlarının affına ilişkin olarak çıkarılan kanuna dayanarak TBMM'den af talebinde bulunmuştur. Bu konuda görüşüne başvurulmuş Millî Savunma Bakanlığı kendisi ve suç ortaklarının 4943 sayılı kanundan faydalanamayacakları hakkındaki mahkeme görüşüne binaen yapılacak bir işlem olmadığını bildirmiştir.

TBMM'nin 1950 yılı mart ayında seçimleri yenilemeye karar vererek dağılmasından önce hazırlanan af tasarısı dolayısıyla Nazım Hikmet'in de istifade ile tahliye olması gündeme gelmiştir. Ancak tasarı kanunlaşmadığından Nazım Hikmet serbest bırakılmamıştır. Bunun

üzerine açlık grevine başlayacağını söylemesi üzerine çeşitli meslek grupları ve mütefekkirler Cumhurbaşkanına müracaatla şairin maluliyet/hastalık dolayısıyla affedilmesini istemişlerdir. Şair, sağlık kontrolü yapılmak ve hastalığı tespit edilmek üzere hastaneye sevk edilmiştir. Hâlihazırda kontrolü sürmektedir.⁵

Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin İddialarına Cevap

Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliği, Nazım Hikmet ile ilgili birtakım iddialar içeren belgeyi 21 Mart 1950 Birleşmiş Milletler İktisadî ve İçtimai Konseyine sunmuştur. Aynı iddialar çeşitli Türk devlet adamlarına da gönderilmiştir. Bu iddialar ve iddialara Türk Dışişleri Bakanlığının cevapları şöyledir:

Birinci İddia: Nazım Hikmet eserlerinin Kara ve Deniz Harp Okulu öğrencilerinin dolaplarında bulunması üzerine askerlerle temas kurmuş olmaktan dolayı 1938’de tevkif edilmiştir. Hâlbuki bu olay o zaman yürürlükte olan kanunlara göre takibatına gerek olmayan bir durum olduğu gibi bahse konu eserlerin “demokratik” mahiyetinden dolayı Nazım Hikmet defalarca mahkemeye sevk edilmiştir. Aleyhinde ileri sürülen iddiaların esassız bulunması neticesinde ise serbest bırakılmıştır.

Birinci İddiaya Cevap: Nazım Hikmet, iddia olduğu gibi eserlerinin askerî öğrencilerin dolaplarında bulunmasından ve askerlerle temas kurmuş olmasından değil, askerî öğrencileri amirlerine itaatsizliğe kışkırtmaktan ve askerî ihtilal hareketlerine teşvik etmek suçundan mahkûm edilmiştir. Görülüyor ki Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin iddiası yanlıştır. Nazım Hikmet’in 1938’den önce çeşitli defalar mahkemeye sevk edilip beraat ettiği ifade olunmaktadır. Türk adliyesinin 1938’e kadar Nazım Hikmet hakkında adilane hareket etmiş olması 1938’de onu mahkûm ederken aynı adillikten ayrılmamış olacağına kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

İkinci İddia: Nazım Hikmet’in 28 yıla mahkûm edilmesinden sonra Türk Askerî Ceza Kanunu’nun 94 ve 148. maddeleri değiştirilerek, bu suretle kendisine isnat edilen suçlar bu kapsamına alınmıştır. Fakat yeni kanunda bile mezkûr fiil için azami ceza 5 yıl olarak tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu tadilatı yapan 3719 sayılı kanunun gerekçesinde bu kanunun Nazım Hikmet’in işlediği suçlar bağlamında açıklık bıraktığından Türk mevzuatının bu boşluğu doldurmak istediği itiraf olunmaktadır.

İkinci İddiaya Cevap: Nazım Hikmet’in hangi kanuni sebeplerle 28 yıl 4 aya mahkûm olduğu daha önce izah olunmuştur. Askerî Ceza Kanunu’nun 94. maddesi, bu kanunun kabulünden itibaren herhangi bir tadile uğramış değildir. 148. maddesi ise esasen Türk Ceza Kanunu ile cezalandırılan, içtimai bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü tesise veya ülkedeki mevcut idareyi devirmek üzere hareket ve filleri amaç edinmiş bulunması dolayısıyla Nazım Hikmet’in işlediği “askeri isyana teşvik suçu” ile ilgili değildir.

Nazım Hikmet’in ülke dâhilinde komünizm prensiplerini yaymak istediğinden dolayı – ki bu fiil o zaman suç telakki edilmiyordu– mahkûm edilmiş bulunduğu iddiasıdır ki, Askerî Ceza Kanununun 148. Maddesinin tadili üzerine Nazım Hikmet tarafından işlenen fiilin sonradan suçlar kapsamına alınarak ceza verildiği ve bu vaziyeti ise ceza hukukunda “kanunsuz suç” olamayacağı hakkındaki ana prensibe muhalif bulunduğu tezinin ortaya atılmasına sebebiyet vermiştir. Hatta müdafaa avukatları daha da ileri giderek bu çok mühim esasın bir tarafa bırakılması halinde bile sonradan kabul edilen kanunda bahis konusu fiil için ön görülen

⁵ Nazım Hikmet’in mahkûmiyetine esas olan kanun maddeleriyle bahse konu Af Kanunu’nun tam hâlleri Bakanlık tarafından bilgilendirmenin sonuna eklenmiştir.

cezanın 5 yıldan fazla olamayacağını dolayısıyla Nazım Hikmet'e verilen 28 yıllık ceza ile adli hata mevcut olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak yukarıda verilen izahattan durumun bu şekilde olmadığı açıkça görülmektedir.

Bakanlık bu noktada Nazım Hikmet'in komünist olduğundan değil de askeri isyana teşvik etmekten dolayı ceza aldığını ifade etmiştir. O bu isyana teşviki komünist olduğu için yapmıştı ama herhangi bir başka maksatla da yapabiliirdi görüşünde olan Bakanlık, Nazım Hikmet'in askeri isyana teşvik ettiği suçü sabit olmaması halinde beraat edeceğini belirtmiştir.

Üçüncü İddia: Nazım Hikmet Baro Teşkilat Kanununun 112. maddesi⁶ mucibince müdafaa avukatının yardımından mahrum bırakılmış ve kapalı bir celsede ikinci defa mahkûm edilmiştir.

Üçüncü İddiaya Cevap: Türkiye'de Baro Teşkilatı Kanunu yoktur. Bahse konu edilen Avukatlık Kanunu'nun 117. Maddesi olması kuvvetle muhtemeldir. Burada da komünist ifadesi geçmemekte konusu irtica olan ve milli vahdet ile şuurla telifi mümkün olmayan filleri içeren davalara ısrarla bakmak isteyen avukatların disiplin takibatına lüzum kalmaksızın Baro İdare Meclisi talebi üzerine Haysiyet Divan kararıyla meslekten çıkarılmasıdır. Bakanlık bu noktada her devletin kendi bekası için belli tedbirler almasının normal olduğunu ve coğrafi olarak hassas bir noktada bulunan Türkiye'nin de benzer adımları attığını ifade etmiştir. Genel uygulama olarak avukatların müdafaa hakkı bahanesiyle mahkemelerde propaganda yapmalarına ve basın yoluyla beyanat verip halka kötü tesir etmelerine izin verilmemektedir. Nazım Hikmet'in avukatı için de aynı durum uygulanmıştır. Demokratik Hukukçular Birliği milli vahdet ve şuurla bağdaşmayacak fiillere ait davaları almak eğiliminde olan avukatların mesleklerinden men edilebilmelerini kolaylıkla kabul edecektir.

Mahkemenin kapalı bir celsede yapılması konusunda ise takdir hakkının mahkemeye ait olduğu belirtilmiştir. Sanığın büsbütün avukat yardımından mahrum bırakıldığı konusu ise gerçek dışı olduğu, gerek ilk mahkûmiyetini aldığı yargılamada ve gerekse Askeri Mahkemece sorguya çekildiği sırada açık ve gizli celselerde defalarca avukatlar tarafından müdafaa edilmiştir. Nitekim 15 Mart 1938'de Harp Okulu Askeri Mahkemesinde başlayan duruşmaya Fuat Ömer ve Saffet Nezihi avukat olarak katılmışlardır. Bu şekilde başlayan yargılamaların başından sonuna kadar Nazım Hikmet hakkında bu avukatlar hem sözlü hem de yazılı müdafaada bulunmuşlardır. Donanma Komutanlığı Askeri Mahkemesince yapılan yargılamalarda ise Nazım Hikmet, Avukat Ethem Ruhi Balkan tarafından müdafaa edilmiştir. Bu avukat da sözlü ve yazılı müdafaada bulunmuştur.

Bakanlık yukarıda arz ve izah edilen gerekçelerle Milletlerarası Demokratik Hukukçular Birliğinin iddialarının mesnetsiz olduğunu belirtmiştir. Birliğin niyetinin kötü olup olmadığı konusunda ise farklı ülkelerdeki üyelerine hürmeten açıklama yapılmayacağı ifade edilmiştir. Ancak Nazım Hikmet meselesi insani ve hukuki amaçlarla konu edilen bir mesele olmayıp tamamıyla siyasi amaçlar taşıdığından Birliğin tutum ve davranışlarını gözden geçirmesi istenmiştir.

Nazım Hikmet Meselesinin İç Yüzü

Nazım Hikmet meselesi tek elde idare edildiğine hiçbir şüphe bırakmayacak derecede saat gibi kurulmuş bir şekilde Kominform ülkeleriyle diğer ülkelerin komünist matbuatında ele alınmış bulunmaktadır. Diğer matbuatta bu mesele etrafında vuku bulan neşriyat, meselenin

⁶ Bahse konu kanunda komünist davalarını ısrarla müdafaa eden sanık bir avukatın barodan çıkarılabileceği ifade edilmektedir.

esasyla hiçbir surette meşgul olunmaksızın sadece bir vakanın kısaca haberi verilmesinden ibaret kalmaktadır.

Kominform çevreleri bu faaliyetleri gazete ve radyo yayımları ile bırakmayıp mitingler düzenlemek ve Türk temsilcilikleri önünde nümayişler yaptırmaya kadar vardırırmaktadır. Bu faaliyetler içerisinde en ileri giden bir örnek vermek gerekirse Bulgaristan zikredilebilir. Bulgaristan radyosunda “Nazım Hikmet Saati” adıyla bir yayın ihdas edilmiş, “Nazım Hikmet’i Kurtarma ve Tanıtma Komitesi” adıyla bir teşekkül oluşturulmuş, bir askeri birliğe “Nazım Hikmet” adı verilmiş, bölgede ilkokula giden Türk çocuklarına okutulmak üzere Bulgar hükümetince düzenlenen bir alfabe kitabına “Türk İrticainın Öldürmek İstedığı Milli Kahraman Türk İnkılapçı Şairi Nazım Hikmet” başlığıyla bir okuma parçası konulmuştur.

On binlerce insanın en ilkel adalet koşullarında haklarının yok edildiği Kominform ülkelerinde tek bir kişi için yapılan bu eylemlerin o kişinin şahsı için yapılmadığı açıktır.

Sonuç

Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin BM’ye intikal ettirilmek istenen mesele yukarıda yapılan açıklamalara rağmen Konsey tarafından ele alınıp bir tartışma konusu haline getirilirse BM kendisini siyasi emellere alet etmiş olacaktır. Bu nedenle Türkiye, Birliğin herhangi bir şekilde BM’nin herhangi bir kuruluna Nazım Hikmet ile ilgili yapacağı başvurunun görüşülmesine –BM Şartı’nın 2. maddesinin 7. bendine atıf yaparak– karşı olduğunu belirtmiştir. Türkiye özellikle Nazım Hikmet meselesinin BM’de görüşülmesinden değil asılsız iddialar gündeme getirilmesinin doğru olmayacağını bildirmiştir (TDA, 571/35915-141772-95, 2 Ocak 1951).

Cezaevinden Çıktıktan Sonra Nazım Hikmet

1950 yılında iktidara gelen Demokrat Partinin ilk icraatlarından birisi iktidarın yeni bir başlangıç ya da temiz bir sayfa açmak amacıyla 14 Temmuz 1950 tarihinde çıkarttığı “Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun”⁷ dur. Kanun kapsamında cezaların üçte ikisinin indirilmesine karar verildiğinden Nazım Hikmet de cezaevinden tahliye edilmiştir⁸ (Sönmez, 2012: 111, 123, 132). Cezaevinden çıktığı sırada kırk sekiz yaşında olan Nazım Hikmet, askerlik yapmaya çağrılacağı şeklinde söylentiler çıkınca bunu kendisinin öldürüleceği bir komplo şeklinde yorumlayarak⁹ yurt dışına çıkmak için çareler aramaya başlamıştır (Erduran, 1992: 61-62). Konu yabancı kamuoyunu da meşgul etmeye başlamıştır. Örneğin Zurich’te bulunan İsviçre Hür Gençliği Başbakan Adnan Menderes’e hitaben şöyle bir mektup göndermiştir (TDA, 571/35915-141772-90, 6 Nisan 1951):

Çok Muhterem Başbakan,

İsviçre Hür Gençliği, Türk milletinin en yüksek şairi Nazım Hikmet’in 13 yıllık mahpusluktan serbest bırakılmış olduğunu büyük bir memnuniyetle öğrenmiştir. Fakat ağır hasta olan şaire, tedavi için İsviçre’ye gitmek üzere Türk Hükümetinin pasaport vermekten imtina etmiş olduğunu işitmekle de çok üzüldük. Nazım Hikmet, ilk önce üç yıllık bir askeri hizmet yapmaya mecbur tutulmak isteniyormuş. Hâlbuki bu mecburiyet onu kendisinin sıhhi durumu bakımından tedrici bir ölüme sürüklemek demek olacaktır. Bunu siz de pekâlâ takdir edersiniz.

⁷ Kanunun tam metni için bkz. *Resmî Gazete*, 15 Temmuz 1950, Sayı: 7559.

⁸ Af çıktığı sırada Nazım Hikmet 28 yıl 4 ay olan cezasının 12 yıl 7 ayını hapistede geçirmiş bulunuyordu.

⁹ Nazım Hikmet konuyla ilgili şunları söylemektedir: ...*Sonra, yine haber aldığıma göre, beni sadece askere alacak değillerdi. Askere almak bahanesiyle harcayacaklardı, sonra, ‘Nazım Hikmet askerden kaçtı ve kaçarken öldürdük’ diyeceklerdi. Şimdi burada açıklayamam vesikalarını, fakat Menderes hükümetinin bana böyle bir tuzak kurduğuna dair elimde gayet kuvvetli vesikalar da var, gün gelince bu da ortaya çıkar* (Hikmet, 1993: 46).

Binaenaleyh biz demokrasi ve insanlık ile ilgisi olmayan fakat faşizm ve barbarlıkla çok ilgili bulunan bu gibi iğrenç ve menfur planlara karşı protesto ediyoruz.

İsviçre Hür Gençliği sizden, bütün milletlerin dostu ve imtisal [örnek] numunesi olan Nazım Hikmet'e İsviçre'ye seyahati için müsaade etmenizi ısrarla rica eder. Eğer Nazım kaybolan sıhhatini bizim dağlarımızda tekrar bulacak olursa bununla bizim memleketimiz, milletimiz ve gençliğimiz kendisini bahtiyar sayacak ve şeref duyacaktır.

Biz, milletlerin dostluğu ve anlaşmaları ve en yüksek gaye olarak da sulhun muhafazası için kendisinin en kıymetli varlığını veren bir insanı en büyük sevinçle memleketimizde misafir etmek isterdik. Ve bu surette biz vatanımızın en eski zamanlarından beri kendisine has olan alaka ve menfaatlerine en büyük hizmeti yapmış ve aynı zamanda Türk ve İsviçre milletleri arasındaki münasebetlerin derinleştirilmesine yüksek derecede hizmet etmiş olacağız.

Hürmetler

İsviçre Hür Gençliği

H. Egger

Nazım Hikmet'in yurt dışına gitme isteği Sofya'da haber yapılmıştır. Sofya'da Türkçe çıkmakta olan Yeni Işık gazetesi 7 Mayıs 1951 tarihli nüshasında Fransa'da Nazım Hikmet için nümayişler olduğunu yazmıştır. Haberin detayında ise Nazım Hikmet'in yurt dışına çıkma teşebbüsünün Ankara mürtecileri tarafından kabul edilmediğine yer verilmiştir. Bu durumun Fransız aydınlarında nefret uyandırdığını ifade eden gazete Louis Martin, Sofye ve Jean Paul Sartre'in Türk büyükelçisi ile görüşüğünü bildirmekteydi. Elçi yapılan görüşmede Nazım Hikmet'in askere alınması gibi bir durum olmadığını sadece hükümetin şu an Nazım'ın yurt dışına çıkmasını onaylamadığını ve bu yüzden pasaport vermediğini anlatmıştır. Bunun üzerine Fransız aydınları Nazım'ın Türkiye'den çıkmasına müsaade edilmesi için protesto kampanyası başlatmıştır. Bu sıralarda Nazım'ın şiirleri Fransızca olarak kitap haline getirildiğinden bu kitap protestoların genişlemesine sebep olmuştur (TDA, 571/35915-141772-88, 7 Mayıs 1951). Dışişleri Bakanlığı da Paris Büyükelçiliğinden çıkan haberler konusunda kendisini bilgilendirmesini istemiştir. Bakanlık aynı yazıda Büyükelçiliğe Nazım Hikmet'in pasaport almak üzere İstanbul valiliğine yapmış olduğu müracaattan vazgeçtiğini de yazmıştır (TDA, 571/35915-141772-86, 7 Mayıs 1951). Paris Büyükelçisi Numan Menemencioğlu, Bakanlığa cevaben Louis Martin-Chauffier ve Jean-Paul Sartre'in alakadar oldukları bir konu hakkında bilgi almak için kendisinden randevu talep ettiklerini ve bir görüşme gerçekleştirdiklerini yazmıştır. Bu kişilerin solcu fikirleri bulunmakla beraber komünist olmadıkları ve komünistler tarafından sevilmediğini ifade eden Menemencioğlu, kendisine Nazım Hikmet'i anlattıklarını ve onun dünya çapında büyük bir şair olduğundan bahisle yurt dışına çıkıp çıkamayacağını sorduklarını söylemektedir. Menemencioğlu, Nazım Hikmet'in her Türk gibi kanunlar çerçevesinde hareketinde serbest olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Fransız fikir adamları Nazım Hikmet'i bir iki aylığına Fransa'ya davet etmek niyetinde olduklarını dile getirmişlerdir. Sohbetin uzun ve dostça gerçekleştiğini söyleyen Büyükelçi, Fransız entelektüellerinin ilk defa bir Türk şairini Fransa'ya davet ederlerken bunun bir komünist entelektüele tesadüf etmesinin Türkiye kamuoyunda nahoş bir tesir yapacağını belirtmiştir. Ayrıca Büyükelçi sadece kendi düşüncelerini değil yakında Paris'e gelecek olan Fransa'nın Ankara büyükelçisinin de konuyla ilgili görüşlerinin alınmasını tavsiye etmiştir. Fransız fikir adamları Menemencioğlu ile yapmış oldukları görüşme dolayısıyla memnuniyetlerini dile getirip, teşekkür ederek elçilikten ayrılmışlardır (TDA, 571/35915-141772-2, 9 Haziran 1951).

Nazım Hikmet'in Türkiye'den Kaçışı ve Yurt Dışı Temsilciliklerinin Nazım Hikmet'in Faaliyetlerini Takip Etmesi

Can güvenliğini tehdit altında gören Nazım Hikmet, hükümetten pasaport alamayınca gizlice yurt dışına kaçmaya karar vermiştir. Ona bu iş için kız kardeşi Melda Hanım'ın eşi gazeteci ve oyun yazarı Refik Erduran yardım etmiştir (Cumhuriyet, 17 Haziran 2011).

Nazım Hikmet'in Bükreş'e kaçtığını ilk olarak *Ulus* gazetesi kısa bir haberle duyurmuş olup, Onun Bükreş'te Kominform tarafından karşılandığını yazmıştır. (Ulus, 21 Haziran 1951; TDA, 571-35915-141772-80, 25 Haziran 1951). Bu haberdan bir gün sonra aynı gazete daha geniş bir şekilde olayın detaylarını okuyucuları ile paylaşmıştır. Gazetenin *Nazım Hikmet'in Kaçtığı Anlaşıldı* başlıklı haberi şöyledir:

Bükreş Radyosunun Nazım Hikmet'in Romanya'da olduğuna dair dün gece yayınladığı bir haber İstanbul'da büyük bir alaka uyandırmıştır. Yaptığımız soruşturmalara göre bu haber doğrudur. Nazım Hikmet Salı günü İstanbul'dan ayrılacağını ve Ankara'ya gideceğini yakınlarına bildirmiş ve o günden beri de evine uğramamış, mutadı olan yerlerde de görünmemiştir.... Nazım Hikmet Salı günü karısına Ankara'da askerlik meselesini takip etmek istediğini söyleyerek evden ayrılmış ve oğlunu babaannesine emanet ettiğini söyleyerek annesinin evine gitmiştir. Annesine para bulduğu takdirde trenle, bulmazsa otobüsle Ankara'ya gideceğini söyleyen Nazım Hikmet buradan ayrıldıktan sonra o gün öğleye doğru Kadıköy ile Üsküdar arasında görülmüştür. Nazım Hikmet'in bundan sonra nereye gittiği bilinmemektedir. Yapılan tahminlere göre bir otobüsle Üsküdar'dan Şile'ye hareket etmiş ve bu civarda sahilden kalkan bir motorla o gece yarısına doğru bir Romen veya Rus gemisine binmiştir. Bu seyahatin daha evvel hazırlandığı ve teşebbüs edildiği muhakkaktır. Nazım Hikmet'in Transilvanya adlı Romen transatlantiği ile Köstence'ye gittiği söylenmekte ise de alakalı emniyet ve deniz adamları transatlantiğin deniz ortasında yapacağı bir duraklamanın kıyılarımızdan görülme ihtimali belirtilerek iki gece evvel İstanbul'dan Köstence'ye hareket eden İdia adlı küçük Romen bandıralı bir geminin veyahut bir meçhul tahtelbahirin kominformanın bu sevgili dostunu kızıl cennete ulaştırdığını tahmin etmektedir (Ulus, 22 Haziran 1951; TDA, 571/35915-141772-80, 25 Haziran 1951).¹⁰

İçişleri Bakanlığı da 21 Haziran 1951 tarihinde *Ulus* gazetesinde çıkan habere atıf yaparak Nazım Hikmet'in Bükreş'te bulunduğu yolundaki bilginin doğruluğunun Dışişleri Bakanlığı tarafından araştırılmasını istemiştir (TDA, 571/35915-141772-80, 25 Haziran 1951). Bu istek Dışişleri Bakanlığı tarafından kısa sürede cevaplandırılmıştır. Nitekim Türkiye'nin Bükreş Maslahatgüzarı 29 Haziran 1951'de Dışişleri Bakanlığına Nazım Hikmet'in Bükreş'e geldiğini ve buradaki faaliyetlerini rapor etmiştir. Buna göre Nazım Hikmet, 26 Haziran'da Bükreş'te Dünya Kadınlar Federasyonunun düzenlediği mitinge Nina Popova, Eugenie Cotton,

¹⁰ Gazete tahminlere dayalı haber yaparken Nazım Hikmet'i kaçıran Refik Erduran yıllar sonra şunları anlatmıştır: ... Pasaport alamazdı. Bu konuyu konuştuğumuz zaman Münevver ağlıyor, Nâzım kara kara düşünüyordu. Kâbus gibi bir durum. Sonunda kendisini deniz yoluyla Bulgaristan'a kaçırmayı önerdim. Kaçışa karar verilmesinde Mehmet Ali Aybar'ın çok rolü oldu. Benim o sırada partiyle temasını Aybar kuruyordu. Nâzım'la konuşurken aramızda parti lafı edilmiyor, Nâzım hep 'arkadaşlar' diyordu. Gider, 'arkadaşlar'la konuşur; 'arkadaşlar', 'Motor küçük, olmaz. Takayla olsun bu iş' derlermiş. Nâzım'la ben balıkçı kılığına girip takayla gidecekmiz. Bu yol bana çok saçma geldi. Bir defa aynı gün takayla gidip dönmem mümkün değil. Hem daha şüphe çekici. Taka süratli değil. Motor önerisini yineledim. Önce reddetti. Çekiniyordu Nâzım Ağabey, 'Karadeniz insanı yutar, Karadeniz'le şaka olmaz' diyordu. Hız yapan bir motorla Bulgaristan'a gidilebilirdi. Nâzım sonunda kabul etti. Ama Boğaz'ın çıkışında ne var, Karadeniz'de ne var, onu araştırmak gerekiyordu. Bunun için de annemin akrabası, zamanın Kuzey Deniz Saha Komutanı Münci Paşa'yı ziyarete gittim. Ziyaret bittikten sonra tam ayrılırken o anda aklıma gelmiş gibi bir film senaryosunu bahane ederek Boğaz çıkışında kontrol olup olmadığını sordum. Olmadığı yanıtını aldım. O zaman Tuzla Piyade Okulu'nda askerdim. Kaçırmanın bir gün içinde olması gerekiyordu. Paşa'yla konuşmamızdan kaçış için tehlikeli bir durum olmadığını anladım. Saatte 35-40 mil yapan bir motor olması halinde Nâzım'ı Bulgaristan'a kaçırabileceğime kanaat getirdim... Nâzım Hikmet kaçış sabahı evinin önündeki polisleri atlatarak erkenden Tarabya'ya geldi. Hemen motora bindik. Önce ağır ağır Üsküdar'a doğru gittik. Karşı sahile yaklaştıktan sonra kuzeye yöneldim ve normal bir geziymiş gibi ağır ağır Boğaz çıkışına kadar gittim. Hava ve deniz çok güzeldi. Yalnız buğu vardı. Biraz açıldıktan sonra sahili göremez olduk. Ondan sonra motoru hızlandırdım, Karadeniz'e çıktık. Bir süre sonra bakım, ileride bir karaltı. Yaklaşınca Rumen şilebi Plehanov'u gördüm. Sonradan bu konuda bazı spekülasyonlar oldu. Sözde Rumenlerle anlaşmaya varmışız. Asla öyle bir şey yok; tamamen tesadüf (Cumhuriyet, 17 Haziran 2011).

Ana Pauker, Lidia Petrova ve Zenaida Gagarina gibi uluslararası üne sahip komünist kadın liderlerle birlikte katılmıştır. Mitingde ilk sözü alan Rumen Kadınlar Federasyonu Başkanı sulh ve demokrasi mücahidi ileri fikirli Türk şairi Nazım Hikmet'in aralarında bulunmasından dolayı iftihar, gurur ve memnuniyet duyduğunu belirtmiştir. Mitingde ikinci konuşmacı olarak yer alan Fransız Delegeesi Eugenie Cotton, büyük Türk mücahidi ve şairi Nazım Hikmet'in barbar Türk hükümeti zindanlarından kurtarılmasında Fransız kadınının büyük yardımı dokunduğunu belirtmiştir. Miting sonrası Nazım Hikmet ve diğer misafirler Dışişleri Bakanı Ana Pauker, İçişleri Bakanı Teohari Georgescu, Sovyet Elçisi Kavtaradze'yle birlikte Pionniers Sarayı'nı gezmişlerdir (TDA, 571/35915-141772-68, 29 Haziran 1951; TDA, 571/35915-141772-72, 29 Haziran 1951).

Bükreş'te düzenlenen miting programından sonra Nazım Hikmet uçakla Moskova'ya hareket etmiştir. Moskova Maslahatgüzarı Ali Muzaffer Göker'in bildirdiğine göre Nazım Hikmet 30 Haziran günü Moskova havalimanında törenle karşılanmış ve Rus gazetelerinden Pravda, haberi baş sayfadan vermiştir (TDA, 571-35915-141772-79, 2 Temmuz 1951). Türkiye'nin Helsinki Elçisi Ahmet Nejat Kavur da Nazım Hikmet'in Moskova'ya gidişinin Sovyet Dış Haberler Bürosu Finlandiya Mümessilliği menşeli Komünist Vapaa Sana gazetesinin 4 Temmuz 1951 tarihli nüshasında yer aldığını Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. Gazeteye göre Nazım Hikmet, Vnukov uçak meydanında Sulh Taraftarları Komitesi, Sovyet Muharrirler Birliği, Sovyet Antifaşist Kadınlar Komitesi temsilcileri, âlimler ve muharrirler tarafından karşılanmıştır (TDA, 571/35915-141772-77, 5 Temmuz 1951). Kavur, Bakanlığa gönderdiği başka bir yazıda komünist Työkansan Sanomat gazetesinin 25 Ağustos 1951 tarihli nüshasında Nazım Hikmet'in Romanya'nın müdahalesi sayesinde kendi öz memleketinde maruz kaldığı tazyik ve eziyetlerden kurtularak Moskova'ya gittiğini, Moskova hava meydanında Rus Şairi Tihanov tarafından karşılandığına¹¹ yönelik haber yaptığını bildiriyordu (TDA, 571/35915/141772-39, 28 Ağustos 1951).

Nazım Hikmet, Moskova'da kısa bir süre kaldıktan sonra Bakü'ye geçmiştir. Türkiye'nin Telaviv Elçiliği, Bakanlığa İsrail'de Sovyet basınına atfen çıkan bazı gazetelerde Temmuz'un ikinci haftasında Bakü'de açılan ve Sovyetler Birliği'nin Müslüman cumhuriyetleriyle Orta Doğu ülkelerinin katıldığı "sulh mücadelesi" adı verilen bir konferansa Nazım Hikmet'in de iştirak ettiğine yönelik haberler çıktığını bildirmiştir. Elçilik, gazetelerin konferansta ilk sözü alan Nazım Hikmet'le Azerbaycanlı Yazar Süleyman Rüstem'in Arap ülkeleri, Türkiye ve İran halkının emperyalizme karşı mücadelelerini anlatarak Sovyet yardımına güvendiklerini beyan ettiklerini yazmıştır (TDA, 571/35915-141772-69, 17 Temmuz 1951).

Dışişleri Bakanlığı, temsilciliklerden kendisine ulaşan bilgiler ışığında Nazım Hikmet'in ülke dışındaki faaliyetlerini ve onun hakkında çıkan haberleri anlık olarak İçişleri Bakanlığına da iletmıştır. (TDA, 571/35915/141772-66, 19 Temmuz 1951). Bu süreç Nazım Hikmet'in vatandaşlıktan çıkarılmasını hızlandırmıştır. Özellikle Nazım Hikmet'in doğu bloku ülkeleri tarafından yoğun bir ilgiyle karşılanıp çeşitli organizasyonlara konuşmacı olarak davet edilmesi, gazete ve radyolara birtakım aleyhte beyanatlarda bulunması Demokrat Partiyi harekete geçirmiştir. Nihayetinde Demokrat Parti, Bakanlar Kurulu Kararı ile Nazım Hikmet'i vatandaşlıktan çıkarmıştır. İlgili karar şöyledir:

Pasaportsuz olarak İstanbul'dan Romanya'ya kaçan ve oradan da Moskova'ya giderek hava alanında memleketi aleyhinde beyanatta bulunduğu ve müteakiben radyo yayınlarında Türkiye'nin

¹¹ Gazete Nazım Hikmet'in Tihanov tarafından karşılanışının fotoğrafını da yayınlamıştır. Elçi Kavur da bu fotoğrafı bilgilendirme yazısına ekleyerek Bakanlığa göndermiştir. Fotoğraf için bkz. Ek: 2

Hükümet şekli ve Hükümeti idare edenler aleyhinde geniş propaganda kampanyasına girişerek komünizmi yaymak maksadını güden neşriyatıyla Sovyet Hükümetinin verdiği hizmeti ifa etmekte olan maruf komünist Nazım Hikmet Ran'ın kendisine bu hizmeti terk etmesi hususunda yapılacak tebligatında bir fayda vermeyeceği mülahaza edildiğinden Türk vatandaşlığından çıkarılması; İçişleri Bakanlığının 25/7/1951 tarihli ve 40945 sayılı yazısı üzerine, 1312 sayılı kanunun 10. Maddesine göre Bakanlar Kurulunca 25/7/1951 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA, 30-18-1-2, 126-56-11, 25 Temmuz 1951).

Dışişleri Bakanlığı alınan bu vatandaşlıktan çıkarma kararının bir örneğini tüm dış temsilciliklere göndermiştir (TDA, 571/35915-141772-45, 17 Eylül 1951).

Nazım Hikmet'in vatandaşlıktan çıkarılması üzerine Türkiye'ye çeşitli protesto telgrafları gönderildiği gibi (TDA, 571/35915-141772-21, 23 Ağustos 1951) konu hakkında yabancı basında da haberler çıkmıştır. Örneğin, Rusya'da 28 Temmuz 1951 tarihli Troud, Polonya'da 2 Ağustos tarihli Zycie Waszawa, Doğu Almanya'da 23 Temmuz 1951 tarihli Vorwats gazetelerindeki konuyla ilgili haberler Türk temsilcilikleri tarafından Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir. Bakanlık da bu haberleri mutad olduğu üzere İçişleri Bakanlığına iletmiştir (TDA, 571/35915-141772-51, 29 Ağustos 1951).

Nazım Hikmet, vatandaşlıktan çıkarılmasını Rusya'nın Pravda gazetesine bir mektup göndererek protesto etmiştir. Ulus gazetesi de Pravda'dan iktibas ettiği mektubu *Kaçak Kızıl Şair Yeni Hezayanlar Etti* başlığıyla haberleştirmiştir. Haber içeriğinde Nazım Hikmet'in mektubunun şu satırlarına yer verilmiştir:

Onlar beni Türk vatandaşlığından mahrum etmişlerdir. Fakat diğer taraftan da bütün Türk halkının vatandaşlık hakkından mahrum etmektedirler. Zira Türk milleti Amerikalıların elinde oyuncak olmuştur. Ben bir Türk çocuğuyum. Fakat Amerikan kolonisinin vatandaşı değilim. Amerikan kolonisi Türk gençliğini Kore'de ölüme sürüklemiştir. Türk hükümeti, Türk milli varlığını dolar mukabilinde satıyor. Fakat bunu yaparken Türk milletinden hiç korkmuyor (TDA, 571/35915-141772-62, belgede tarih bilgisi yok; Ulus, 30 Temmuz 1951).

Nazım Hikmet, 7 Eylül Cuma günü Moskova'dan uçakla Sofya'ya gitmiştir. Sofya Elçisi Basri Rızan'ın Dışişleri Bakanlığına bildirdiğine göre Nazım, havalimanında Bulgar Komünist Partisi Genel Sekreteri, Milli Eğitim Bakanı, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanı, Üniversite Rektörü ve bazı Türk azınlığı tarafından karşılanmıştır. Bilgilendirme yazısında cumartesi akşamı 9 Eylül münasebetiyle Millî Tiyatro'da yapılan merasimde konuşan Nazım Hikmet'in, Türk olarak Bulgaristan'ın millî bayramının 7. yıldönümünde Sofya'da bulunmaktan memnun olduğunu, Bulgaristan'ın sulh mücahitlerinin ilk safında Stalin'in rehberliği altında sosyalizm alanında çok ilerlemiş bulunduğunu müşahede ettiğini ifade eden Elçi Rızan, Nazım'ın faaliyetlerini yakından takip etmekte olduğunu bildirmiştir (TDA, 571/35915-141772-44, 10 Eylül 1951). Nitekim 3 Ekim'de Nazım Hikmet'in Sofya'dan Moskova'ya hareket ettiğini bildiren Elçi Rızan, Nazım Hikmet'in Sofya'da gezdiği yerlerde Türkiye aleyhinde malum komünist propagandalarını tekrar ettiğini yazmıştır (TDA, 571/35915-141772-24, 31 Ekim 1951). Dışişleri Bakanlığı yaşanan gelişmeleri İçişleri Bakanlığına aynen iletmiştir (TDA, 571-35915-141772-37, 24 Eylül 1951; TDA, 571/35915-141772-10, 8 Kasım 1951).

Nazım Hikmet, Sofya'dan Moskova'ya geçtikten sonra Moskova'da yaklaşık bir ay kalmış ve ardından Viyana'da toplanan Dünya Sulh Konseyi Kongresi'ne katılmak için Viyana'ya gitmiştir. Viyana'da ne gibi faaliyetler bulunduğu kayıtlarda yer almazken, 13 Kasım 1951'de Moskova'ya dönerken Prag'a uğramıştır. Prag'taki faaliyetleri büyükelçilik tarafından¹² Dışişleri Bakanlığına rapor edilmiştir. Bu raporda, Nazım Hikmet'in hemen hemen

¹² Bahse konu tarihlerde Prag Büyükelçisi Selahaddin R. Arbel olarak görünmektedir, bkz. <http://prag.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (erişim tarihi: 08/12/2021). Ancak belgede Büyükelçinin

bütün şiirlerinin Çek diline tercüme edilmesinden ve çeşitli vesilelerle kendisinden bahsedilmiş olmasından dolayı Prag'da oldukça tanınmış bir sima olduğu yer almıştır. Ayrıca 17 Kasım'da Prag Üniversitesinde tamamen komünist bir teşekkül olan Conseil Mondial de la Paix tarafından Nazım Hikmet'e merasimle Beynelmilel Sulh Mükâfatı verildiğini ifade eden Büyükelçilik, ödülü bizzat Üniversite Rektörü Profesör Mukarovsky'in takdim ettiğini yazmıştır. Rektör, en büyük komünist şairleri gibi Nazım Hikmet'in de bir barış mücadelecisi olduğunu ve eserleriyle barışa hizmet ettiğini bu nedenle ödüle layık görüldüğünü ifade ederek alkışlar arasında ödülü Nazım Hikmet'e vermiştir (TDA, 571/35915-141769-1, 30 Kasım 1951).

Mevcut kayıtlardan anlaşıldığına göre 1951 yılından sonra Dışişleri Bakanlığı belgelerinde Nazım Hikmet konusu daha az yer tutmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra 1952 yılında Bonn'dan, 1953'te Moskova'dan ve 1955 yılında Helsinki'den gelen ve birbiriyle bir bağlantısı olmayan sadece üç belge kayıtlarda yer almaktadır ki bunlar şöyledir;

Bonn Büyükelçisi Nizamettin Ayaşlı, Doğu Berlin'de çıkmakta olan Sonntag isimli gazetenin 6 Temmuz 1952 tarihli nüshasında Çekoslovakya Sulh Komitesinin himayesinde olarak Prag'da "La Chanson du Pays Turc" adındaki dramatik piyesinin sahnelendiğini Bakanlığa bildirmiştir. Büyükelçilik, bu piyeste Türk vatanperverlerinin Amerikan emperyalizminin tecavüz planlarına karşı giriştikleri direniş mücadelesinin tasvir olunduğuna yönelik bir bildirimde bulunmuştur. (TDA, 501/31281-124004-1, 9 Temmuz 1952).

Moskova Büyükelçisi Faik Hozar, Nazım Hikmet'in yeni bir tiyatro eserinin Moskova'da gösterime girdiğini Dışişleri Bakanlığına 23 Ekim 1953 tarihinde bildirmiştir. Hozar, Bakanlığa konuyla ilgili şunları iletmiştir:

Nazım Hikmet'in yeni bir eseri Moskova'da Dram Tiyatrosu tarafından oynanmaya başlanmış ve ilk temsiller bundan bir müddet evvel verilmiştir.

Piyas "Ferhad ile Şirin" hikayesinden iktibas edilmiş "Aşk efsanesi" adını taşıyan bir eserdir.... Piyasin temsilinde hazır bulunan Rusçaya vakıf kordiplomatik mensuplarından öğrenildiğine göre edebi kıymeti hayli yüksek olduğu anlaşılan bu eser memleketimiz aleyhinde herhangi bir siyasi mahiyet taşımamakta, yalnız son kısımlarında komünist rejimin umdelerini okşayan bazı sahneleri ihtiva etmektedir.

Yine temsilde hazır bulunan diplomatların verdiği malumata göre eser halk tarafından takdirle karşılanmış ve temsilin sonunda sahneye çağrılan müellif bilhassa gençlik tarafından hararetle alkışlanmıştır. Aynı diplomatlar temsil sonunda mumaleihin tiyatro binasını lüks otomobil içinde terk etmiş olduğunu da müşahedelerine ilaveten nakletmişlerdir (TDA, 571/35874-141659-12, 23 Ekim 1953).

Helsinki Elçisi Kemal Nejat Kavur, 12-14 Aralık 1955 tarihlerinde Helsinki'de toplanan Cihan Sulh Asamblesi İcra Komitesi toplantısına Nazım Hikmet'in de iştirak ettiğini Bakanlığa bildirmiştir. Çeşitli ülkelerden temsilcilerin katıldığı bu toplantıda içerik olarak barış, atom silahlarının iptali ve bilhassa silahsızlanma konuları görüşülmüştür. Kavur vatan haini olarak ifade ettiği Nazım Hikmet'in toplantıda herhangi bir beyanatta bulunmadığını ifade etmiştir. Toplantı sonrası Finlandiya Dışişleri Bakanı Mr. Virolainen, delegeler onuruna bir yemek vermiş olup, komünist gazeteler hariç toplantı hakkında yayın yapılmamıştır (TDA, 524/219048-212677, 16 Aralık 1955).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'nin uygulamış olduğu savaş dışı kalma politikası Sovyetler Birliği ve onun batılı müttefiklerinin eleştirisine neden olmuştur. Hatta savaş sonrası Sovyetler Birliği işi daha da ileriye götürerek müttefiklerinin de desteğini alıp Türkiye'den toprak talebi (Kars ve Ardahan) ve Boğazların statüsünde değişiklik isteğinde bulunmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin hem askeri hem de sosyalist düşünceyle genişleme düşüncesi başını ABD'nin çektiği batılı devletlerin hoşuna gitmemiştir. Böylelikle Türkiye, Sovyetlerden gelebilecek her türlü tehdide karşı temkinli olmayı ve soğuk savaş süresince Batı eksenli politikalar sürdürmeyi dış politika ilkesi haline getirmiştir. Nitekim bu durum iç politikaya da sirayet etmiş ve Sovyetler kaynaklı görülen sol eğilimli düşünceler baskılanmıştır. Nazım Hikmet de bu durumdan nasibini almıştır. Her ne kadar Nazım Hikmet'in hapis cezaları daha önceki dönemlerde onaylanmış olsa da Demokrat Parti döneminde de bir değişiklik olmamıştır. Hatta bu dönemde komünizmle mücadele noktasında daha da ileriye gidilmiştir. Demokrat Parti 1950 yılında iktidara geldiğinde yeni bir sayfa açıp af kanunu çıkarmış olsa da Nazım Hikmet'in serbest kalması yoğun tartışmaları beraberinde getirmiştir. Hatta onun aftan faydalanması bazı çevreler tarafından protesto edilmiştir. Bu ortamda Nazım Hikmet hapisten çıktıktan sonra can güvenliği endişesiyle çareyi yurt dışına kaçmakta bulmuştur.

Demirperde/Doğu Bloku ülkelerinin Nazım Hikmet'e hapisteyken başlayan ilgisi artarak devam etmiştir. Bu noktada Türkiye, dünyanın farklı noktalarından gelen tepkilere bir müddet cevap vermeyi gerekli görmemiştir. Ancak olayların seyri farklı boyuta geçip uluslararası kuruluşların müdahalesine doğru gitmeye başlayınca Türkiye tüm dış temsilciliklerine konuyla ilgili ayrıntılı bir bilgilendirme gönderme gereği hissetmiştir. Artık devletin Nazım Hikmet meselesiyle ilgili kâğıda dökülmüş resmi bir duruşu bulunmaktaydı. Konuyla ilgili yaşanacak gelişmelere ellerindeki bilgilendirmeyle karşılık vermesi istenen dış temsilcilikler, Nazım Hikmet'in ülkeden kaçmasıyla onun yurt dışındaki faaliyetlerini yakından takip etme misyonunu da üstlerine almışlardır. Bu anlamda özellikle yabancı basın, dış temsilciliklerin en çok başvurdukları bilgi kaynağı olmuştur.

Diplomatik Arşivde Nazım Hikmet'i ilgilendiren kayıtlara 1955 yılından sonraki tarihler için tesadüf edil(e)memektedir. Buna birkaç durumun etki ettiği söylenebilir. İlk olarak arşivin tasnif çalışmaları günümüzde devam ettiğinden bazı belgelerin kayıtlara henüz geçmemesi ya da bazı belgelerde hala gizlilik kararının devam ediyor olması akla gelmektedir. İkincisi 1955 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin başı çektiği demirperde ülkelerinin giderek etkinliğinin azalması nedeniyle Nazım Hikmet'e yönelik yapılan takibatın bitirilmiş olması ihtimali diğer bir ifadeyle meselenin gözden düşmüş olmasıdır. Üçüncüsü ise Nazım Hikmet'in 28 Eylül 1955 tarihinde Polonya vatandaşlığı geçmek için yaptığı müracaatın 5 Ekim 1955'te kabul edilmesiyle¹³ devletin takibini sona erdirmesi ihtimalidir. Tüm bunlarla birlikte ulaşılan bilgiler resmi nitelikte olup, Nazım Hikmet'in biyografisine önemli katkılar sunacak düzeydedir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA).

TDA, 571/35915-141772-95, 2 Ocak 1951.

TDA, 571/35915-141772-90, 6 Nisan 1951.

TDA, 571/35915-141772-86, 7 Mayıs 1951.

TDA, 571/35915-141772-88, 7 Mayıs 1951.

TDA, 571/35915-141772-2, 9 Haziran 1951.

¹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Öztürk, (2019: 289-298).

- TDA, 571/35915-141772-80, 25 Haziran 1951.
 TDA, 571/35915-141772-68, 29 Haziran 1951
 TDA, 571/35915-141772-72, 29 Haziran 1951.
 TDA, 571-35915-141772-79, 2 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915-141772-77, 5 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915-141772-69, 17 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915/141772-66, 19 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915-141772-21, 23 Ağustos 1951.
 TDA, 571/35915/141772-39, 28 Ağustos 1951.
 TDA, 571/35915-141772-51, 29 Ağustos 1951
 TDA, 571/35915-141772-44, 10 Eylül 1951.
 TDA, 571/35915-141772-45, 17 Eylül 1951.
 TDA, 571-35915-141772-37, 24 Eylül 1951
 TDA, 571/35915-141772-24, 31 Ekim 1951.
 TDA, 571/35915-141772-10, 8 Kasım 1951.
 TDA, 571/35915-141769-1, 30 Kasım 1951
 TDA, 501/31281-124004-1, 9 Temmuz 1952.
 TDA, 571/35874-141659-12, 23 Ekim 1953.
 TDA, 524/219048-212677, 16 Aralık 1955.
 TDA, 571/35915-141772-62, belgede tarih bilgisi yok.
 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).
 BCA, 30-18-1-2, 126-56-11, 25 Temmuz 1951

Kitaplar, Makaleler, Tezler

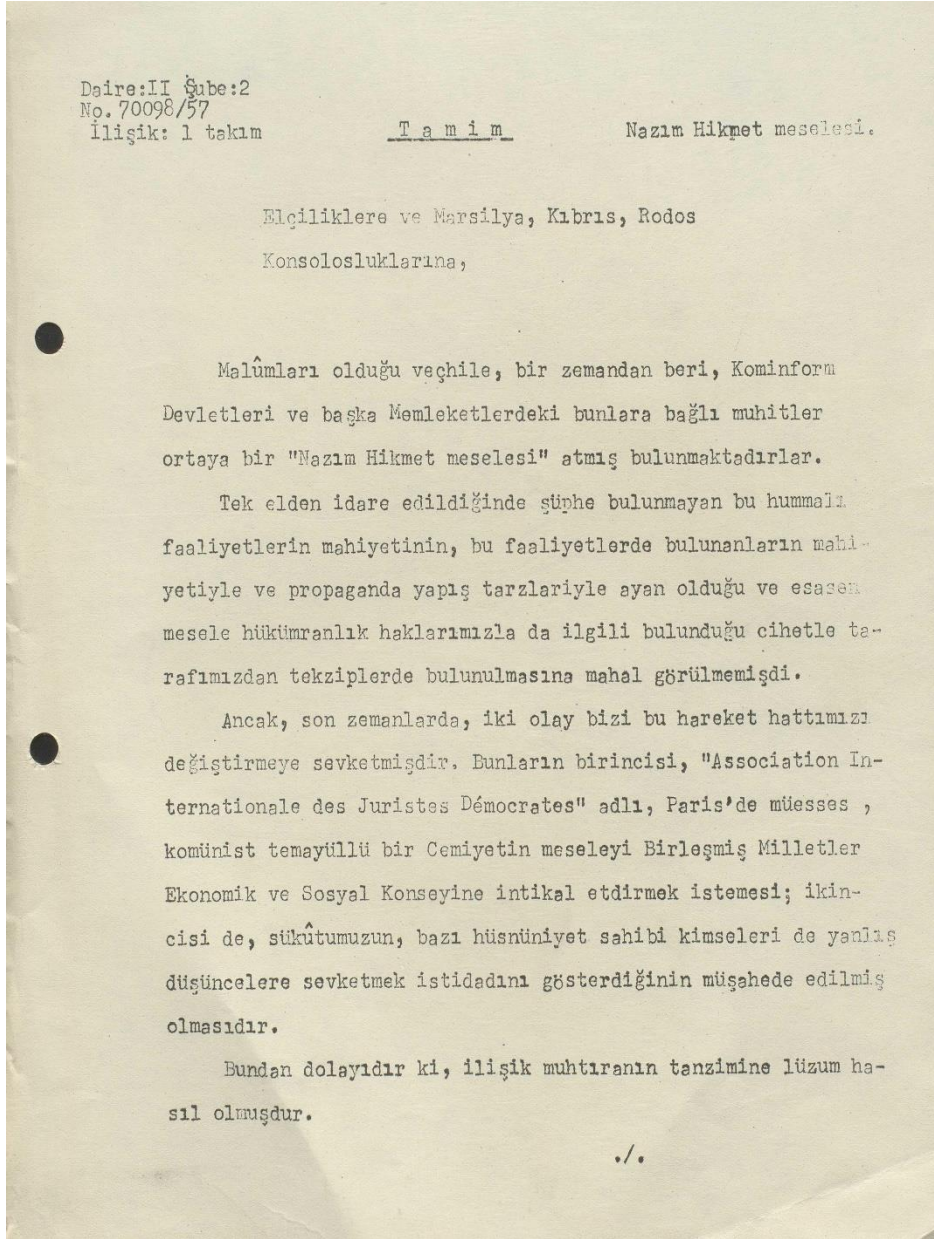
- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Çev. Alp Tümertekin), İstanbul: İthaki Yayınları.
 Daşdelen, V. (2007). Devlet ve birey ikileminde bir aydın olarak Nazım Hikmet'in yeri. *Hece*, S.121, ss.40-51.
 Erduran, R. (1992). *Gülerek... gençlik anıları*. İzmir: Cem Yayınevi.
 Emiroğlu, Ö. (2019). Nazım Hikmet'in Polonya vatandaşlığı meselesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 48, ss.289-298.
 Hikmet N. (1993). *Konuşmalar*. İstanbul: Adam Yayınları (Şefik Matbaası).
 İlkan, A (2009). *Soğuk savaş döneminde ABD-SSCB kültürel politikalarının sanata yansımaları: soyut dışavurumculuk ve sosyalist realizm*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
 Sounders, F.S. (2000). *The cultural cold war*. New York: The New Press.
 Sönmez, C.S. (2012). Demokrat Parti iktidarının ilk icraatlarına bir örnek: "bazı suç ve cezaların affi hakkında kanun", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C. 10, S. 20, ss. 111-136.

Gazeteler

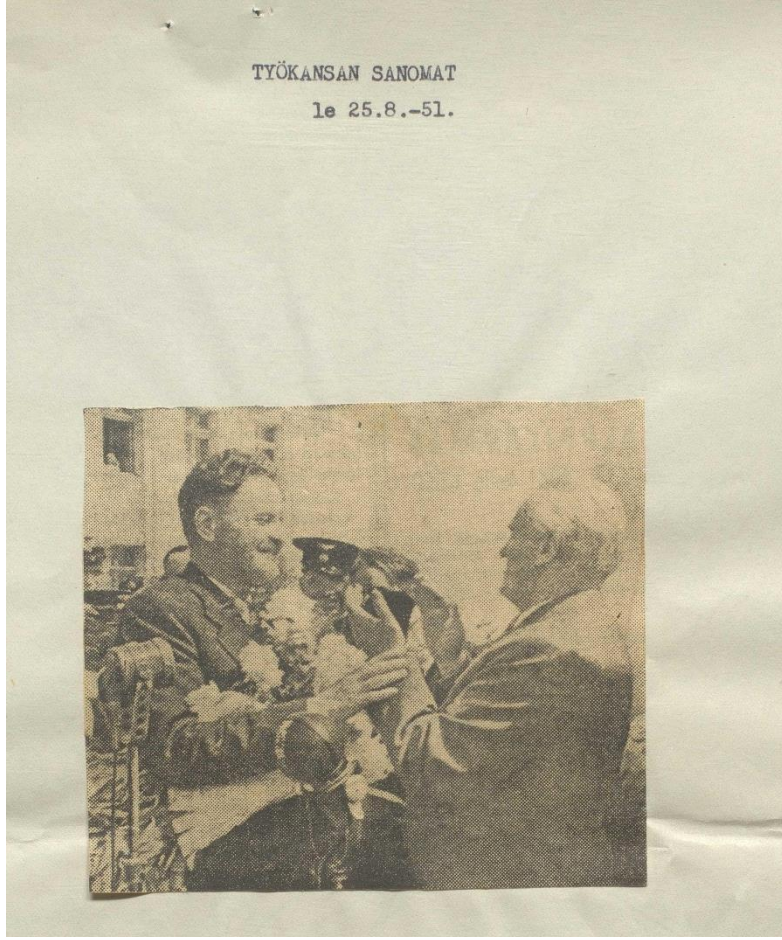
- Cumhuriyet gazetesi, 26 Temmuz 1950
 Cumhuriyet gazetesi, 17 Haziran 2011.
 Resmî Gazete, 15 Temmuz 1950, Sayı: 7559.
 Ulus gazetesi, 21 Haziran 1951.
 Ulus gazetesi, 22 Haziran 1951.
 Ulus gazetesi, 30 Temmuz 1951.

İnternet Kaynakları

- <http://prag.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (erişim tarihi: 08/12/2021).
<https://www.britannica.com/topic/Cominform> (erişim tarihi: 10/12/2021)

Ekler**Ek 1**

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının "Nazım Hikmet Meselesi" Hakkında Dış
Temsilciliklere Gönderdiği Tamimin İlk Sayfası

Ek 2

Finlandiya'da çıkan Työkansan Sanomat gazetesinin yayınladığı fotoğraf
(Nazım Hikmet Moskova Havaalanında Rus Şairi Tihanov Tarafından Karşılıyor)